ИСТОРИЧЕСКИ

2003
ГОДИНА
ПЕТДЕСЕТ И ДЕВЕТА

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ НА
НАУКИТЕ

ПРЕГЛЕД

(3–4)

UNIVERSITETSKA BIBLIOTEKA

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

ISSN 0323 – 9748

НАУЧНОТЕОРЕТИЧНО СПИСАНИЕ НА ИНСТИТУТА ПО ИСТОРИЯ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

2003 г.

ГОДИНА LIX
КНИЖКА 3–4

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Г. Марков (главен редактор),
Кр. Шарова (зам. главен редактор),
Бл. Нягулов (научен секретар),
Е. Грозданова, Л. Любенова,
Ил. Илиев, К. Косев, О. Маждракова,
С. Пинтев, А. Запрянова, Г. Никова

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

Институт по история при БАН
София – 1113
ул. „Шипченски проход“ № 52, бл.17
Телефон: 979–29–14
http://www.ipregled.hit.bg
E-mail: ipregled@ihist.bas.bg

Редакционна обработка:
А. Василева-Якимова

Превод на резюмета:
П. Танева

Предпечатна подготовка:
Кр. Анастасов, Р. Прахова

Формат 70x100/16 Печатни коли 17,25
Тираж 500

СЪДЪРЖАНИЕ

А. Данчева-Василева – Социалната структура на населението във Филипопол (Пловдив) IV-XIV в. 3
С. Янева – Стопански практики през Възраждането – търговският тефтер на х. Христо Рачков, опит за микроанализ 30
Ц. Иванова – Реформите и националното обединение на българския народ във възгледите на Григор Начович 68

Съобщения

Д. Канавров – Използване на авиационни стрели от българските хидроплани през Първата световна война 91

Извори

И. Русев – Едно интересно описание на Черноморието от 1802 г. и бележките на неговия френски автор 103
Л. Минкова – Одеският историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българското възраждане (Втора част) 119

Събития и личности

Н. Данова – Иван Добровски във Виена 149

Историческо образование

М. Радева – „Новото поколение“ учебници по история през 90-те години и ценностите на Европейския съюз 198

Лекции

Дж. Скот – Феминистки отгласи 214

Рецензии и отзиви

И. Русев – Вера Бонева. Христоматия по история на Българското възраждане. Цълковно-национално движение. Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“. 2002. 238 с. 233
В. Тонев – Македония през погледа на австрийски консули, 1851-1877/78. Т. 3. (1872-1878). Подбор и редакция

Виржиния Паскалева. Превод Елена Продева. С., 2001. 415 с. 235
О. Маждракова, А. Запрянова – Котленски историци за град Котел и бележитите му личности 238
М. Куманов – Мустафа Кемал Ататюрк и българо-турските отношения в документи (1913-1938). Съст. П. Колев, Дж. Хаков и др. Анкара, 2002. 957 с. 244
В. Мигев – Восточная Европа в документах росийских архивов. Т. 1. 1944-1948. Москва-Новосибирск, 1997. 986 с.; Т. 2. 1949-1953. Москва-Новосибирск, 1998. 1004 с. 250

Преглед

Р. Дамянова – Национално честване на Петко Р. Славейков 255
Г. Никова – Конференция във Виена, посветена на България 257
Н. Попова – Българска историческа научна книжнина през 2002 година 262

In memoriam

М. Петров – Слово за Веселин Хаджиниколов 273

CONTENTS

A. Dancheva-Vasileva – Social Structure of the Population of the Town of Philipopol (Plovdiv) in the IV-XIV century 29
S. Yaneva – Economic Practices during the National Revival – the Commercial Register of Haci Hristo Rachkov, an Attempt of Micro-Analysis 63
Ts. Ivanova - The Reforms and the National Reunion of the Bulgarian People in the Views of Grigor Nachovich 90

Reports

D. Kanavrov – The Use of Aviation Arrows by the Bulgarian Hydroplanes in the First World War 102

Sources

I. Rusev – An Interesting Description of the Black Sea of 1802 and the Remarks of His French Author 118
L. Minkova – The Odessa Historian Nikolai Nikiforovich Murzakevich and the Bulgarian Renaissance. Part II 147

Events and Persons

N. Danova – Ivan Dobrovski in Vienna 197

Historical Education

M. Radeva – The "New Generation" of History Textbooks in the 90s and the Values of the European Union 213

Lectures

J. Scott – Feminist Echoes. A Lecture at the Berkshire Conference, Connecticut, June 2002 214

Surveys and References

I. Rusev – Vera Boneva. A Reader on History of Bulgarian Renaissance. Church-National Mouvement. Shumen. Univ. Press "Bishop K. Preslavski", 2002. 238 p. 233
V. Tonev – Macedonia through the view of Austrian consuls, 1851 – 1877/78. Comp. V. Pascaleva. Vol. 3. Sofia, 2001. 415 p. 235
O. Majdrakova, A. Zapryanova – Kotel Historians on the Town of Kotel and Its Distinguished Persons 238
M. Kumanov – Mustafa Kemal Ataturk and the Bulgarian-Turkish Relations in Documents (1913-1938). Comp. P. Kolev, J. Hakov, etc. Ankara, 2002. 957 p. 244
Vl. Migev – Восточная Европа в документах росийских архивов. Т. 1. 1944-1948. Москва-Новосибирск, 1997. 986 с.; Т. 2. 1949-1953. Москва-Новосибирск, 1998. 1004 с. 250

Review

R. Damyanova – National Celebration of Petko R. Slaveykov 255
G. Nikova – Vienna Conference, dedicated to Bulgaria 257
N. Popova – Bulgarian Historical Science Literature in 2002 262

In memoriam

M. Petrov – Words for Veselin Hadjinikolov 273

Извори

ЕДНО ИНТЕРЕСНО ОПИСАНИЕ НА ЧЕРНОМОРИЕТО ОТ 1802 Г. И БЕЛЕЖКИТЕ НА НЕГОВИЯ ФРЕНСКИ АВТОР

Иван Русев

Пътеписите са сред историческите извори, които винаги са привличали голям и разностранен интерес. Показателен в това отношение е фактът, че тяхното изучаване у нас като литературен жанр започва още в епохата на Възраждането – *„Пътешествието"* е дял от урока *„Описателен и повествователен вид списания"* в часа по словесност[1]. От втората половина на XIX в. датират и първите публикации на пътеписи в български издания, свързани с имена като Иван Богоров, Константин Иречек, Иван Шишманов и много други[2]. Техният брой с годините нараства, за да се стигне до последните няколко десетилетия, когато се появи поредица от сборници с текстове, подготвени на сериозно научно ниво[3]. Но въпреки това и днес пред изследователя остава предизвикателството да се издирват нови и все още непознати пътеписни бележки за българските земи в миналото.

Неотдавна имах възможността да работя във Френския национален архив в Париж, където попаднах на един интересен ръкопис, който може да бъде отнесен към групата на френските пътеписи от XVIII-XIX в. със сведения за българските земи. Ръкописът все още не е превеждан и публикуван у нас. Става дума за доклад на граф Жак Понсе до френския министър на външните работи (по онова време Дьо Талейран-Перигор)[4], озаглавен *„Изло-*

---

[1] Вж: *Д. Войников.* Ръководство за словесност с примери за упражнение в разни видове съчинения на ученици в народните ни мъжки и женски училища. Виена, 1874, 115-116.

[2] Невъзможно е да се изброят всички публикации от онова време, но все пак ще посочим някои: *И. Богоров.* Няколко дена разходка по българските места. Пътувал през 1865-1866. Букурещ, 1868; *К. Иречек.* Стари пътешествия по България от XV-XVIII столетия. – Периодическо списание, 1882, № 3, 60-83; 1883, № 1, 67-105; 1883, № 6, 1-14; 1884, № 7, 96-127; *И. Шишманов.* Стари пътувания през България в посока на Римския военен път от Белград до Цариград. С., 1891; и т.н.

[3] Тук имам предвид основно поредицата „Чужди пътеписи за Балканите", от която през 70-те и 80-те години на XX в. бяха издадени 7 тома с френски, английски, немски, австрийски, маджарски и арменски пътеписи, датиращи от периода XV-XIX в., както и множеството единични публикации в научната периодика.

[4] По това време за втори път на този пост е Шарл-Морис дьо Талейран-Перигор (Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord) (1754-17 май 1838). Талейран е бил министър на външните работи на Франция 4 мандата съответно от 18 юли 1797 до 13 юли 1799, от 21 ноем. 1799 до 17 юни 1807, от

жение относно изгодите, които Франция може да извлече ако има свободен достъп до Черно море, изготвено от господин Понсе, живущ на улица „Матурин" № 9, на ъгъла на тази улица с улица „Аркад" № 844". Документът е с дата 13 Термидор Година 10-та по Революционния календар, която отговаря на 31 юли 1802 г. Състои се от заглавна страница, писмо до министъра от 2 страници и подробно изложение-описание на Черноморския регион с мнения по така формулираната тема от 17 страници, всичките калиграфски оформени и с характерните за дипломатиката и френския правопис на XVIII в. особености.

Докладът на граф Понсе се съхранява в една от най-големите колекции на Националния архив на Франция, съдържаща документи от фонда на Министерството на външните работи на страната[5]. Фонд **B III № 242** от колекцията, на който принадлежи и интересуващия ни ръкопис, е обединен под заглавието: *„Доклади и писма по търговски въпроси 1791-1814"*[6].

Кой е Жак Понсе? За съжаление твърде малко знаем за него. В том 16-ти на *„Речник на благородничеството"* (Париж, 1870) са включени петима представители на рода Понсе дьо ла Ривиер, който води началото си от Нормандия. И петимата са все от XVII-XVIII в., съветници на краля или заемащи отговорни държавни постове по онова време[7]. Граф Жак Понсе, който безспорно е от същия род, липсва в посоченото издание, а малкото известно за него научаваме от писмото до Талейран, придружаващо въпросното *„Изложение-описание на Черноморския регион"*. Писмото е написано в трето лице, представя живота на графа, заслугите му за Родината и е подписано от самия него. През 1782 г. граф Понсе се жени за полякинята графиня Гадомска и на следващата година се преселва в нейната страна. Напуска Франция със съгласието на властите, снабден с паспорт от краля и с множество препоръчителни писма, сред които и такова от граф Дьо Вержен, министър на външните работи[8], адресирано до барон Жакубоски, маршал,

---

13 май 1814 до 10 септ. 1814 и от 8 юли 1815 до 23 септ. 1815 г. Депутат в Конституционното събрание, по-късно принц на Беневен (prince de Bénévent), Талейран остава в новата история като едно от големите имена с осезаемо присъствие във френската и европейска политика в края на XVIII и в началото на XIX в., т. е. по време на управлението на Наполеон I. На Виенския конгрес (1815 г.) чрез ловки маневри и интриги от предводител на дипломацията на губеща държава, той се превръща в балансьор на европейския мир, главно по въпроса за бъдещето на Полша.

[5] Archives Nationales. Correspondance consulaire. Consulats. Mémoires et documents. Répertoire. Paris, 1982.

[6] Archives nationales. Affaires étrangères (A. E.) B III. № 242 – Mémoires et lettres sur le commerce. 1791-1814. Серията B III съдържа мемоари върху търговията на Франция с Близкия изток и Черноморието през XVII и XVIII в., сведения за движението на стоки и за значението на по-големите пристанища на Османската империя, търговски договори и капитулации: *Н. Тодоров.* Извори за миналото на българския народ в архивохранилищата на франция и Белгия. – ИПр, 1959, № 6, с. 97.

[7] Dictionnaire de la noblesse. Tome seizième. Paris, M DCCC LXX, 62-63.

[8] Шарл Гравие граф дьо Вержен от посланик на 21 юли 1774 г. става министър на външните работи на Франция и остава на този пост до смъртта си – 13 февр. 1787 г.

шарже д'афер на Франция в Полша[9].

Както сам пише в писмото си граф Понсе, през 1785 г. той предприема продължителни пътувания по крайбрежието на Черно море. Придружен е от граф Прот Потоки, собственик на имения в Украйна. Дългогодишните обиколки из Черноморието, владеенето на няколко езика – полски, немски, италиански и английски, контактите с множество големи имена на онова време в региона, както и решителния му характер, смелост и безкористност (по неговите собствени думи!) го утвърждават като политически мъж с перспективи за дипломатическа кариера. Той съставя и адресира няколко доклада до министъра на марината на Франция маршал Дьо Кастрие с описания на Черноморския басейн, в които излага възможностите и изгодите за френско икономическо проникване в района. Посредничи му херцог Дьо Бетюн-Шарос, който получава писменото обещание на маршала, че Понсе няма в никакъв случай да бъде забравен при избора на консули в Черноморието. Очевидно обаче, събитията във Франция от края на XVIII в., както и наложеното негативно отношение към аристокрацията в страната, осуетяват подобни перспективи. Макар и да декларира своята преданост към идеите на Великата френска революция, както и службата си в полза на Революцията при престоя във Варшава, очевидно точно революционните събития спират възможността за дипломатическа кариера на графа.

Със сенатус-консулт от 6 флореал Година 10-та (26 април 1802 г.) Наполеон заявява своята воля да обедини французите и да върне френската аристокрация от емиграция[10]. Границите на страната са отворени за емигрантите, собствеността им е гарантирана и вероятно именно тогава заедно с много други благородници във Франция се завръща и граф Жак Понсе, за да поднови още през същата година своята активност по темата за Черноморието с доклад до външния министър Талейран – ръкопис, който за щастие е достигнал и до нас. Впечатлява огромното желание на съставителя на *„Изложението"* да привлече вниманието на новите власти във Франция върху своята служба и заслуги за Родината.

Впрочем този повторен опит на граф Понсе не е никак случаен. Той съвпада с период на подем на френските дипломатически интереси по адрес на Османската империя – нещо, което едва ли е останало встрани от вниманието на графа. Фактите сочат, че и Наполеон, и неговият външен министър Талейран водят по онова време политика на укрепване на френско-турската търговия и търсят начини за проникване на френската флота в Черно море. През юни 1802 г. в Париж с големи почести е посрещнат турски пратеник, който след кратки преговори, водени лично от Наполеон, подписва договор между двете държави, известен като *„Амиенски"*. В преговорите Наполеон е настойчив и категоричен в искането си да бъде предоста-

---

[9] Archives nationales. A. E. B III. № 242, 1-2.

[10] *А. Собул.* Очерк по история на Френската революция. С., 1978, с. 448. Сенатус-консулт е решение на сената във Франция по време на Консулството (1799-1804).

вен на френската флота свободен достъп до Черно море и заявява, че Русия не би се противопоставила на това негово желание. А когато Амиенският договор е вече факт, Франция е пред сензация, понеже политическият елит в държавата не е вярвал, че толкова бързо Високата порта ще даде своето съгласие[11].

По силата на чл. 2 от Амиенския договор Франция получава права за свободно корабоплаване в Черно море, а на френския пратеник в Константинопол М. Руфен е връчен специален султански ферман за преминаването през проливите на първия френски кораб. Наскоро след това започва изпращането на френски консули в по-големите черноморски пристанища, като вероятно такъв, макар и за кратко, се установява и във Варна[12]. По всичко изглежда, че граф Понсе следи отблизо развоя на събитията, непосредствено след подписването на Амиенския договор и точно в разгара на кампанията по набиране на подходящи личности за дипломатическа мисия депозира своето *„Изложение"*. То обаче очевидно остава без последствия.

„Изложението-описание на Черноморския регион" граф Понсе започва с едно кратко общо встъпление, което разкрива пред нас неговата добра теоретическа подготовка. Явно той отлично познава и привнася идеите на Савари и на техните последователи, според които търговията е в основата на прогреса на народите[13]. Това е изходната точка в ръкописа, от която се минава към конкретното, а то е сравнително подробното описание на черноморското крайбрежие, на областите и на по-значимите селища по него с данни за вносната и износната търговия.

По своята същност *„Изложението"* много напомня на пътепис с характерните за този жанр белези и както често се случва граф Понсе заимства (а на места дори и буквално преписва) чужди пътеписни бележки. От съпоставянето на неговия текст с други известни пътеписи от края на XVIII в. става видно изключителното сходство със стила и фактите, поместени в книгата на Шарл дьо Пейсонел *„Трактат за търговията в Черно море"*, издадена в Париж през 1787 г.[14] Пейсонел е френски дипломат от средата на XVIII в.,

---

[11] *В. Паскалева.* За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. – ИПр, 1960, № 5, с. 57. Сведенията си В. Паскалева извлича от доклад-чернова от 21 юни 1802 г. на турския пратеник за преговорите в Париж. Документът е от фонда на Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий": ОАК 50/10.

[12] *M. Anthoine.* Essai historique sur le commerce et la navigation de la mer Noire. Paris, 1820, 257-258. Твърдението на Антоан за откриване на френско консулство във Варна през 1802 г. се подлага на съмнение, но дори и да е бил осъществен този замисъл, то това е станало за кратко: *В. Паскалева.* Цит. съч., с. 57.

[13] Става дума за книгата на Жак Савари *„Идеалният търговец"* и за *„Универсален речник по търговия"* на неговия син Жак Савари Дебрюслон, широко популярни в Европа през XVII-XIX в.: *J. Savary.* Le parfait négociant ou Instruction général pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France et des pays étrangers. Paris, 1675; *J. Savary Des Bruslons.* Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle, d'arts et métiers. Amsterdam. v. 1-2, 1723; supplément 1 v., 1730.

[14] *Ch. de Peyssonnel.* Traité sur le commerce de la Mer Noire. 2 vol., Paris, 1787.

през 1753 г. е консул в Крим, а през 1783 г. се завръща във Франция и се отдава на книжовна дейност[15]. Очевидно граф Понсе познава много добре книгата на Пейсонел и дори компилира неговия текст, макар и със съществени съкращения. Все пак той внася и свои оригинални наблюдения и разсъждения, особено в началото и в края на изложението, а от изследователска гледна точка тези негови бележки представляват интерес.

Най-напред граф Понсе описва географските области по крайбрежието, проследени в последователност – от север, от изток, от юг и от запад на Черно море. По Западното Черноморие основно внимание е отделено на България, която заедно с *„Румелия или Романия, Добруджи* (Добруджа), *Влашко, Молдова, Бесарабия"* е в числото на провинциите, които са *„под игото на Султана"*. Подобно на Пейсонел, граф Понсе пише, че България *„се разделя ... на Морска, Дунавска и Средиземноморска"*[16], но се спира единствено на Морската България с данни за нейната вносна и износна търговия (изброени са изнасяните от страната стоки), за по-важните селища и пристанища по крайбрежието.

След областите, следва и представяне на по-важните градове и пристанища, в които (и най-вече в тези в Турция) според граф Жак Понсе трябва да се установят дипломатически представители (комисари)[17], за да има сигурност там за френските търговци. Представянето отново е в познатата последователност – от север към запад, като включва градове от мащаба и значимостта на Николаев, Очаков, Бахчисарай, Севастопол, Батуми, Требизонд (Трапезунд, дн. гр. Трабзон в Турция) и много други. Включени са и следните селища, разположени в района от Босфора до устието на Дунав, описани като български: Сьозболу (Созопол), Чин-Киане-Искелеси (Ченгене-скеле, несъществуващо днес), Бургас, Емине (с. Емона), Варна, Балчик, Мангалия, Кюстенджа (дн. гр. Констанца в Румъния) и Кара-Кирман (Кара Харман, дн. с. Ваду в Румъния)[18]. В тази част изложението е изключително сходно с това на Пейсонел, като представлява негов твърде съкратен вариант. Очевидно граф Понсе е счел за необходимо да съкрати голяма част от информацията, дори не обръща особено внимание на подробностите, а се насочва основно към изводите и обобщенията, които следват след описанието на селищата. На места дори той преписва погрешно Пейсонел. Така например в *„Трактат за търговията в Черно море"* е посочено, че в близост до Ченгене скеле *„има друго, много добро* (пристанище) *наречено Форос"*[19], като става дума за залив и приток на Мандренското езеро, на изток от дн. с. Крайморие (Бургаска област), използвано през Античността,

---

[15] *Б. Цветкова*. Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в. С., 1975, с. 303.

[16] 9, 14-15.

[17] В годините на Консулството (1799-1804) консулите са с най-представителни за Франция функции, а за обозначаване на дипломатическите пратеници на държавата зад граница се използва понятието *„комисар"*.

[18] Archives nationales. A. E. B III. ' 242, 15-16.

[19] *Б. Цветкова*. Цит. съч., с. 305, 314.

Средновековието и османското владичество, а в текста на граф Понсе, необяснимо защо, топонимът е подменен със „*Сезон*“ *(Saison)*[20].

В края на изложението авторът обобщава наблюденията си и на тяхна основа прави своите изводи и предложения за възможностите за развитие на френската търговия в Черноморския басейн. Неговите разсъждения са напълно в духа на френската политика в района от началото на XIX в. Актуална според него е непосредствената цел френските търговци да се сдобият от руския цар и от турския султан с пълна свобода и със специална защита за своите кораби в Черноморието.

В лицето на Русия граф Жак Понсе вижда най-близкия за Франция съюзник в Европа – и политически, и търговски, една позиция, която не навсякъде е така добре аргументирана. Той величае управлението на Петър Велики в миналото и това на своя съвременник – цар Александър I, който по думите му е млад и твърде различен от баща си, понеже вече е отменил голяма част от неговите укази, погребващи Руската империя в мрака и във варварството. Русия предпочита сближаване с Франция повече отколкото с Англия, а и отколкото с всяка друга европейска велика сила. Но за да се спечели тя за френската черноморска кауза е необходимо да се даде достъп на руските търговци до френските пристанища и да се поканят руски консули във френските средиземноморски градове, предлага графът. Само така ще може да се установи директна търговска размяна със Санкт-Петербург без все още силното посредничество на холандците[21].

Като много по-сложен е представен проблемът с турския султан. Очевидно добре запознат с обичаите в страната, граф Жак Понсе твърди, че не е достатъчно Франция да се сдобие с договор, подписан от султанската ръка. Той препоръчва да се установят търговски връзки директно с господарите и войводите на Влашко и на Молдова, с пашите на всички области по крайбрежието, да се създаде паричен фонд за периодични подкупи и „подаръци“ на местните управници – мярка, която би ги предразположила към по-добро отношение спрямо търговците в района под френско покровителство. В противен случай постоянната опасност и несигурност са неизбежни[22].

Граф Жак Понсе има добри познания за състоянието на корабоплаването в Черно море. Според него морето не е опасно, но опасно го прави непознаването му. Турците (не толкова руснаците) са лоши капитани, отбелязва графът – нямат добри уреди, не могат да смятат и всяко изгубване на брега от поглед ги довежда до ужас. Изводът му е, че е нужен чужд (и главно френски) опит, за да се вкарат нещата в района в ред[23].

В самия край на изложението още веднъж се изброяват вече описаните градове, за които граф Понсе смята, че ще е добре да се установят комиса-

---

[20] Archives nationales. A. E. B III. № 242, p. 15.

[21] Пак там, p. 17.

[22] Пак там, p. 18.

[23] Пак там, 18-19.

ри на френското правителство. За западния бряг са посочени следните: един комисар на външните връзки, който да резидира в Константинопол отделно и независимо от Френското посолство в турската столица и да отговаря за Румелия – една идея, която е реализирана едва през 70-те години на XIX в. с откриването на Френското генерално консулство в Константинопол; за България графът изтъква нуждата от двама комисари – един в Бургас и един във Варна (също доста по-късно реализиран замисъл)[24]; за Влашко двама – в Букурещ и в Гюргево, за Молдова – един единствен с резиденция в Галац и за Бесарабия – един в Бендер и втори в Аккерман или в Килиянова (Килия)[25].

Представеното *„Изложение"* на граф Жак Понсе до министър Талейран, неизползван засега от нашата историческа наука извор, пресъздава много точно основните принципи на френската политика в региона на Черноморието през епохата (XVIII-XIX в.). Добрата теоретична подготовка на автора и богата му осведоменост, натрупана в резултат на дългогодишните обиколки по крайбрежието, превръщат ръкописа в ценно градиво за проучванията, както из областта на стопанската, така и из областта на политическата история, за хода на Източния въпрос. Изложените от граф Понсе идеи за френско присъствие в региона са реализирани (макар и доста покъсно) чрез изграждането на мрежата от консулски служби тук. И през XIX в. Франция е една от тези велики сили (редом с Англия, Русия, Австрия), която решава и пряко участва в съдбините на Черноморието.

Публикуваният тук текст включва писмото на граф Понсе до министър Талейран, уводната и заключителната част от самото *„Изложение"*, а описателната му част е предадена със съкращения, като са представени само бележките на французина за Западното Черноморие. Отразени са предвид всички особености на оригинала, включително и подчертаванията на места. Прави впечатление, че авторът много често изписва едни и същи географски имена по различен начин: *Romülie, Romanie* или *Roumülie, Mankalia* или *Mangalia, Valakie* или *Valachie.* Въпреки владеенето на няколко езика, от които и един славянски (полският), явно поради специфичното звучене на местните имена, те затрудняват граф Понсе. Това наложи и въвеждането на пояснителни бележки (главно при уточняването на някои топоними), които да подпомогнат ползването на текста.

---

[24] Френското вицеконсулство във Варна, първото известно засега у нас, е открито през 1843 г.

[25] Archives nationales. A. E. B III. № 242, p. 19.

* * *

Изложение относно изгодите, които Франция може да извлече ако има свободен достъп до Черно море, изготвено от Жак Понсе, живущ на улица „Матурин" № 9, на ъгъла на тази улица с улица „Аркад" № 844. От 13 Термидор Година 10-та.

До Гражданина Министър на външните работи.

Гражданино Министър,

Жак Понсе, бивш кралски гвардеец, се ожени през 1782 г. за една полска благородничка, госпожица графиня Гадомска. През 1783 г. решава да се пресели в страната на своята съпруга. Вследствие той отпътува със съгласието на своите управници, снабден с паспорт от краля и с множество препоръки, по-точно с такива от Министъра на външните работи г-н граф дьо Вержен до шарже д'афер на Франция в Полша г-н барон Якубоски, полеви маршал. Две години по-късно, т. е. през 1785 г., граф Понсе, като искаше да бъде полезен на своята Родина, предприе няколко пътувания по бреговете на Черно море, придружен от г-н граф Прот Потоки, който имаше имения в Украйна. Целта на пътуванията бе да се съберат необходимите сведения относно облагите, които Франция може да извлече ако установи своето постоянно присъствие в този район. Граф Понсе изпрати няколко мемоара на Министъра на марината г-н маршал Дьо Кастри с посредничеството на г-н херцога Дьо Бетюн Шарос, който живо се интересуваше от делата на графа. Г-н херцогът получи тогава обещанието на г-н маршала, дори и писмено, че граф Понсе въобще нямаше да бъде забравен при избора, който се предполагаше да бъде направен за консули в района – нещо, което граф Понсе може да докаже чрез писмата на г-н маршала до г-н херцога. И тъй като граф Понсе познава поне малко тези места, където той преживя близо 18-19 години, и понеже говори полски, ползва малко немски, италиански и английски, той се осмелява да поднови своите предложения в служба на Правителството. Граф Понсе може да предостави най-автентични доказателства за своята кариера в чужбина, където той даде образование на мнозина велики особи, а и заслугите му за Революцията във Варшава са доказателство за решителен характер, за смелост и безкористие. Той изложи живота си на неимоверни опасности, за да спаси този на г-н дьо Дивов, секретар на Руското посолство и това може да се докаже чрез писмо, написано на руски език от самия Дивов.

Граф Понсе би се осмелил да се поласкае ако Правителството желае да вземе под внимание резултатите от неговата служба, служба за съжаление недовършена и само започната в най-общи линии. Но Революцията го постави в положение на невъзможност да бъде още по-полезен на своята Родина.

С поздрав и респект:
Жак Понсе

Изложение относно изгодите, които Франция може да извлече ако има свободен достъп до Черно море.

Гражданино Министър,

Вярвам, че от най-голям интерес за Франция е да сключи траен мир с Русия и с Турския император, за да се сдобие от тях със свободен достъп за нашите кораби в Черно море по причина на ресурсите и на неограничените изгоди, които това море предлага за търговията, както за вносната, така и за износната. Гражданино Министър, вие не може да не знаете, че единствено чрез търговията малките народи са се издигали до най-високо ниво, принуждавали са другите да треперят от тях и са разгромявали дори най-великите сили. Питам аз, кога бихме могли да съперничим равностойно на нашите съседи, на англичаните, които доминират сега над всички морета, освен ако не оставяме нито един шанс да ни се изплъзне или ако не се възползваме от всички изгоди, които ни се предоставят.

Гражданино Министър, положението сега е благоприятно. То е много повече в наша полза, отколкото в полза на нашите съперници и трябва да се възползваме от това. Черно море има големи предимства и ресурси. Султаните го усещат много добре и никога не са желаели да дадат до Черно море достъп на която и да е Велика сила. Но Петър Велики, от мъдростта на когото нищо не убягва, мислеше по съвсем различен начин. Той виждаше, че нищо не може да му донесе такива изгоди, каквито му дават тесните връзки с Франция, поради общите нужди на двете държави. Действително, само смъртта го спря да не подпише договор с Франция, договор, чийто проект вече беше редактиран от неговата собствена ръка.

Това море, което е между 210-тия и 217-тия градус, се намира в пояса с най-благоприятен климат. То получава в своите недра шест големи реки, а именно: Дунав, Днестър, Бог[26]*, Бористен*[27]*, Дон и Кубан, които обхващат една обширна площ от държави, всичките заедно със своите основни разклонения и с неизброимото множество от големи притоци, които се вливат в морето. Само по течението на Дон се вливат повече от петстотин по-големи и по-малки реки, чиито води къпят несметен брой градове, паланки и села и пресичат най-плодородните области на Европа. Преценете Вие, Гражданино Министър, какви предимства може да извлече от това един индустриален народ! Дългият ми престой в тези земи и моите търговски контакти ми дадоха много ясна идея, за да мога да разсъждавам малко по-уверено по въпроса.*

---

[26] Река Буг в Южна Украйна.

[27] Река, която не може да бъде идентифицирана, вероятно приток на по-голяма река в района между реките Буг и Дон.

Започвам с детайлното, макар и лаконично представяне на страните, които обграждат това море, на техните ресурси, с оглед на търговията, както на вносната, така и на износната. След това ще посоча точките, които смятам, че са най-подходящи и отговарящи на условията да се установят в тях комисари.

***НА СЕВЕР:** Започваме от север, където всичките провинции, които обграждат това море, понастоящем принадлежат изцяло на Русия. ...*

***НА ИЗТОК:** .....*

***НА ЮГ:** .....*

***НА ЗАПАД:** От запад на Черно море в него се вливат Днестър и Дунав.*

1. Днестър пресича голямата част на Източна Галиция, Подолието, Молдова, Бесарабия и една част от Малка Тартария.

2. Дунав от Черна гора[28], където е нейният извор, пресича Швабия, Бавария, Австрия, Унгария, Сърбия, България, Влашко, части от Молдова и от Бесарабия. Може да се изчисли големият размер на ресурсите, които предлага само тази река при пресичането на толкова богати и плодородни провинции! В нея се влива едно впечатляващо количество от пълноводни плавателни реки, чиито разклонения се разпростират на огромни пространства.

Ще говоря само за главните провинции, които обграждат това море в неговата западна част, т.е. това са провинциите България, Добруджи[29], Влашко, Молдова и Бесарабия.

***България.** България, в която се включва и Добруджи, принадлежи на турците. Тя се разделя на Морска, Дунавска и Средиземноморска. Аз ще се спра само на Морската, която тук е моята основна тема, като ще дам сведения и за всичко онова, което има връзка с вноса и износа на тези три подразделения на страната.*

***Вносна търговия.** Вносната търговия на България и на Добруджи е огромна, тъй като всички видове чуждестранни стоки, независимо от техния произход, могат да се продават там с печалба. Няма да влизам в подробности за особеностите на вноса в някои градове като Бургас, Варна, Мангалия и т. н., тъй като това ще ме възпрепятства да отида по-нататък. Насочвам се по-подробно към износната търговия.*

***Износна търговия.** Стоките за износ на тези две провинции включват в голямо количество сурова коприна, вълна, волски и биволски кожи, голямо количество качествен мед, много масло, лой, тютюн, сахтиян, голямо количество обработено желязо, селитра, голямо количество осолено месо, голямо количество расови коне, много ориз, вино, восък, красиви заешки кожи, зърна от всякакви сортове, сирене и грозде в изобилие, строителен дървен материал и т. н.*

---

[28] Явно се има предвид планината Шварцвалд в Германия, откъдето извира р. Дунав.

[29] Добруджа.

Влашко .....
Молдова .....
Буджак .....
Бесарабия .....

А сега, Гражданино Министър, надявам се, че бях достатъчно изчерпателен относно вносната и износната търговия на тези различни държави и провинции и е време да покажа най-значимите за търговията морски и средиземноморски градове, тези, които са най-подходящи, за да се установят в тях комисари, без които няма да има никаква сигурност за търговците, най-вече в държавата на турците. Ще следвам същия ред на представяне, започвайки с описанието на градовете от провинциите, разположени по северния бряг на Черно море.

Николай[30].....
Очаков .....
Керсон[31].....
Бахчесарай[32].....
Кафа.....
Себастопол[33].....
.....

Румелия. *За Румелия уместно е може би да се установи там един Комисар по международните отношения, който да резидира в Константинопол отделно от нашето посолство.*

ЗАПАД. *Западното Черноморие включва Румелия или Романия, България, Добруджи, Влашко, Молдова и Бесарабия. Всички тези провинции са под игото на Султана.*

България. *България включително и Добруджи се разделя, както вече казах, на Морска, Дунавска и Средиземноморска. И тъй като Морската е най-свързана с моята тема с оглед на опознаването на брега и на предимствата за корабоплаването, ще се спра на нея най-обстойно, като ще се ограничa в описанието само на най-важните като пристанища и търговски центрове селища от Босфора до устието на Дунав. За България това са градовете: Сьозе-болу, Чин-Киане-Искелеси, Бургас, Емине, Варна, Балчик, Мангалия, Кюстенджа и Кара-Кирман.*

Сьозе-болу[34]***.*** *Сьозе-болу е голяма паланка с добро пристанище, където всички кораби могат да акостират и да зимуват. Слабо развита търговия.*

---

[30] Гр. Николаев, дн. в Южна Украйна.
[31] Гр. Херсон на р. Днепър.
[32] Гр. Бахчисарай.
[33] Гр. Севастопол.
[34] Гр. Созопол.

Чин-Киане-Искелеси[35]. *Чин-Киане-Искелеси е голяма паланка с лошо пристанище. Там се развива слаба търговия, но цитирам това селище единствено защото в непосредствена близост до него има едно много добро пристанище, наречено* **Сезон**[36].

Бургас. *Бургас е един от главните български центрове на черноморската търговия, с много добро пристанище, където всички плавателни съдове могат да зимуват, където всички румелийски области имат излаз и където се извършва голяма търговия. Тук ще е необходимо установяването на комисар.*

Емине. *Емине е пусто място, което го споменавам само по причина на доброто му пристанище*[37]. *Оттук се извличат много дървени въглища и дърва за огрев.*

Варна. *Варна е малък град, но добре населен, разположен в дъното на голям залив, където всички кораби могат да влизат свободно и да зимуват. Това е място за транзитно движение на всички стоки от България и Влашко към Константинопол и от Константинопол към тези две провинции. Освен транзитна търговия, самият град извършва голяма консумация на представените по-горе стоки. Без да навлизам в детайли, нещо, което вече направих, ще се ограничa само да кажа, че във Варна могат да бъдат набавени най-вече зърнени храни и строителен дървен материал.*

Балчик. *Балчик е голяма паланка, с добро, сигурно по всяко време на годината пристанище, където се търгува със същите стоки както във Варна.*

Манкалия[38]. *Мангалия е голяма паланка с красиво и добро пристанище, където всички кораби могат да акостират, но без да зимуват. Тук ситуацията е същата като във Варна относно вносните стоки. Оттук се изнася много жито, зърнени храни и грозде в изобилие.*

Кьостендже[39]. *Кьостендже, лошо пристанище, където се събира*

---

[35] Ченгене скеле – старо, несъществуващо сега селище, което се е намирало в залива на изток от дн. с. Крайморие, Бургаска област. За най-ранната история на Бургас, както и за тази на близкото до него пристанище Ченгене-скеле виж по-подробно в: Български алманах за 1893 г. С., 1893, с. 560-672; *А. Христов.* Юбилейна книга на град Бургас (1878-1928). Пловдив, 1929; *А. Христов.* Бургас – юбилейна книга. 1940; Юбилеен сборник „80 години от освобождението на Бургас". Бургас, 1958; *P. Koledarov.* West Black Sea Coast Ports in the Late Middle Ages. p. 253; *И. Русев.* Ролята на Бургаското пристанище и Бургас за развитието на търговията в Сливен през XIX в. – АППр, г. IV (В.Търново, 1995), № 2, 17-34.

[36] Погрешно записано. Става дума за Форос – залив и приток на Мандренското езеро през Античността и Средновековието, намиращи се в района на изток от дн. с. Крайморие.

[37] Ползвайки почти дословно Пейсонел, граф Понсе също греши, като отбелязва, че селище на това място тогава не е съществувало. Става дума за с. Емона, на север от едноименния нос: *Б. Цветкова.* Цит. съч., с. 315.

[38] Мангалия, дн. гр. в Румъния.

[39] Констанца (Кюстенджа), дн. гр. в Румъния.

голямо количество жито. Неговата вносна и износна търговия са същите като на по-горните пристанища.

Кара-Кизман[40]*. Кара-Кизман е голямо село, където се извършва товарене на зърнени храни в големи количества.*

Добруджи. *В Добруджи няма нито едно по-значимо селище, достатъчно важно, за да бъде отбелязано. Нейната търговия е част от търговията на България. Тук се търгува със същите вносни и износни стоки, които вече посочих. Заслужава да се спомената единствено вече описаните морски селища.*

Влашко: Букурещ ...; Гиозгов[41]*...*

Молдова: Иси[42]*...; Галац ...*

Бесарабия: Бендер ...; Кавчан ...; Ак-Керман ...; Кили-Богази Исмаилув[43] *...*

Що се отнася до останалите градове, тъй като те излизат извън плана ми, на тях няма въобще да се спирам.

Според представеното по-горе изложение относно огромната приходоносна вносна и износна търговия, която може да се осъществява в района на това море, вие можете да отсъдите, Гражданино Министър, от какъв голям интерес за Франция би било получаването от страна на Султана и на Александър пълната свобода и специалната протекция, ако това е възможно, за нашите кораби да дойдат и да кръстосват Черно море. С началото на управлението си този млад Цар отмени голяма част от Указите на своя баща, които погребваха неговата Империя в мрак и в най-жестоко варварство. Прочее, Русия като вижда в своите пристанища нашите кораби, разтоварващи стоките си, би била навярно по-благоразположена към нашия внос, ако има и тя също във френските пристанища свои търговци, а в главните средиземноморски градове свои комисари със съответните агенции, както и ние бихме искали да имаме свои при тях. Това би било от полза за тази Велика сила. Нужно е да се установи директна търговия с Петербург, без тя да минава през ръцете на холандците, поради което сега сме длъжни да плащаме прекомерно много пари. Без това посредничество Царят навярно ще се свърже с нас много по-тясно отколкото с англичаните или с другите европейски Велики сили. Изхождайки от тази позиция, абсолютно необходимо е да се заемем с подобно споразумение с Русия.

Що се отнася до Султана, не е достатъчно да имаме само договор,

---

[40] Кара Харман (известен още като: Кара Харманлък и Кара Хирман) – дн. с. Ваду в Румъния.

[41] Гр. Гюргево.

[42] Гр. Яш.

[43] Гр. Исмаил.

подписан от неговата ръка. Нужно е освен това да можем да се свържем специално с Господарите[44] *и Войводите на Влашко и на Молдова, с другите Паши на всички области, които граничат с морето, защото без това нашите търговци ще бъдат винаги затруднявани, комисарите ни също ще са в опасност. Алчността и жаждата за злато на тези управници, които се чувстват отдалечени от центъра, ги карат почти винаги да злоупотребяват със своята власт. Ето защо налага се да се вземат всички възможни мерки, за да се предотвратят тези неудобства. Например, предлагам следното: да се упълномощят комисарите в пристанищните центрове от района да изискват от френските търговци, както и от тези, които са под наша протекция да им изплащат известна сума като задължение, пропорционална на размера на сделките на всеки един. Задължението ще е предназначено специално, за да се правят от време на време подаръци на тези кръвопийци. Само по този начин ще царства добра хармония. Ако те извършат несправедливост спрямо нас и ние се опитаме да ги отстраним, вероятно бихме успявали от време на време, но винаги за кратко. Те никога не биха ни го простили, обезателно биха се съюзили срещу нас, биха ни възприели като техни шпиони и без да подозираме биха ни подлагали всевъзможни клопки, каквито едва ли бихме могли да си представим.*

Такива са, Гражданино Министър, наблюденията, които имах честта да предоставя на ваша светлост и на вашата голяма мъдрост.

Няма да престана да го повтарям, търговията в Черно море дава огромни облаги. Турците и гърците печелят там много, а за целта правят толкова малко и освен това плащат прекомерни лихви върху парите, които те обикновено вземат в заем наслуки, за да си доставят нужните средства.

Някой ще ми възрази, че наистина изгодите, които могат да се доставят от търгуването в този район са огромни, но има и големи рискове в това бурно море, с толкова малко заливи и сигурни пристанища, не даващи никаква увереност, в които следователно човек е принуден да избягва всякакви рискове. Ще отговоря на това, че най-големите опасности са от невежеството и от неопитността на моряците, от несръчността им при товаренето на техните кораби. Говоря за турците, понеже руснаците са доста по-сръчни. По-голямата част от капитаните изобщо нямат карти, служат си с лоши компаси и не знаят нито да лъкатушат, нито да управляват платното на голямата мачта. От момента, от който те загубят брега от поглед изпадат в паника, понеже вече не знаят как да си изчислят пътя. Тръгват по случайността и следователно най-често засядат. За да се намери лек за невежеството на капитаните на кораби трябва да им се

---

[44] В текста: *Hospodars.*

предложи, това, което могат да им дадат френските лоцмани, а именно точните познания върху управлението, чрез които те биха могли да открият още много добри пристанища, избягвали им досега, а за товаренето на корабите да се предприемат всички подходящи предпазни мерки, съобразно натрупания опит.

Ето изброяването на градовете, които вече описах и където смятам, че е уместно да се предложи установяването на комисари на Правителството.

1. По северния бряг, тръгвайки от Николай на север от Бесарабия, където трябва да се установи комисар, чак до Абазия – един трябва да е в Баликлава и още един в Кафа на Кримския полуостров.

2. На изток, от Абазия чак до Лазовския бряг един комисар ще резидира в Тефлис, столицата на Руска Грузия, бивша персийска столица, а за Лазовския бряг или за провинцията на Требизонд – още един в Требизонд[45].

3. На юг, за целия бряг на Анатолия един единствен комисар ще бъде установен в Купли, стария Синап.

4. На запад, от Босфора до Николаев, за Румелия един Комисар по международните отношения ще резидира в Константинопол отделно от нашето посолство там. За България един комисар в Бургас и още един във Варна.

За Влашко един комисар е определен за Букурещ и още един за Гиергов[46].

За Молдова един единствен комисар в Галац.

За Бесарабия един комисар в Бендер и още един в Ак-Керман или в Килиянова.

Бих желал, Гражданино Министър, тази скромна работа да бъде от известна полза за моите сънародници. Такива са най-пламенните желания на този, който изпитва към вас най-висока почит и огромно уважение.

С поздрав и респект:

Жак Понсе

Улица „Матурин" № 9, на ъгъла на тази улица с улица „Аркад" № 844 в Париж.

Париж, 13 Термидор Година 10-та.

---

[45] Дн. гр. Трабзон в Турция.

[46] Гр. Гюргево.

AN INTERESTING DESCRIPTION OF THE BLACK SEA OF 1802 AND THE REMARKS OF HIS FRENCH AUTHOR

Ivan Rusev

An interesting, not published so far written work, directly connected with the history of the Black Sea is presented in the article. The original is kept in the French National Archive in Paris and consists of two parts: a letter and a report-presentation of the French earl Jacque Ponce to the French Minister of Foreign Affairs de Talleyrand, dated 31 July, 1802, that describes the Black Sea and the opportunities for commercial penetration in the region. The document reflects the major principles of the French commercial policy in this part of the world in XVIII–XIX century. In the descriptive part of *"The Presentation"* earl Ponsais draws on facts from the book of Ch. de Payssonnel "Treatise on the trade in the Black Sea" (Paris, 1787) but also includes his own conclusions and summaries which make this written work in a valuable and useful historical source.